

מ. י. ברדיצ'בסקי ומהות היהדות

אפרים שמואלי

א

כל הבא לשאול לנתיבות עולמנו היהודי ולחשב את חשבוננו ההיסטורי אי אפשר לו שלא יתן דעתו על עמדתו הביקורתית, "האפיקורסית", של הסופר, המבקר והחוקר הדגול מיכה יוסף ברדיצ'בסקי.

לרגל העבודה על ספרי "שבע תרבויות ישראל: עיון חדש ביהדות ובתולדותיה" (הוצאת "יחדיו"), שכתתי ובדקתי את דעותיו של ראש "הצעירים" ו"המהלך החדש". הרפים להלן הם קיצור הדברים, שהעליתי בבדיקה זו. הם לא הובאו בספרי. כשדנתי בו בבעית האמונה במהות יהודית קבועה ואחידה, כיצד צמחה והתפשטה והתחזקה עד ימינו, הבאתי כמה דוגמאות מובהקות לסוגי הטעויות, שטעו המבקשים לקבוע עיקרים או מהות מסוימת אחת ליהדות. כל ההוגים שהזכרתי פתחו שער או פישפש להתבוננות בנחלת הדורות ונעלו שערים ודלתות, איש איש לפי סברתו. עיני נוטרי הדת האדימו מקנאת ה' צבאות ותורתו, ועיני מורי הרוח הלאומי נדלקו בקנאת העם ורוחו—לפי תפיסתם. כולם העמידו עצמם שומרי פקודים ואמונות מסוימות. גם אלה וגם אלה הכריזו ופקדו: "את הדבר אשר אנוכי מצוה אתכם תשמרו לעשות, לא תוסיפו עליו!" כל המוסיף גורע. הנוטעים נטיעות חדשות רק מקצצים בנטיעות. כמסמרות נטועים דברי בעלי אסופות, מסמרות כפשוטם.

אבל בויכוח על טיבה של היהדות, וביותר על דפי "השלח" ו"העתיד", בתחילת המאה שלנו, נשמעו גם דעות נמרצות ברוח המרידה במהות יהודית נצחית. ראש המדברים לחירות רוח זו — "בלא חירות אין פדות" — היה כידוע, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי. ראוי לציין כאן שכבר בתחילת המאה עמדו כמה וכמה סופרים והוגים שגרסו כמותו. בתשובה לשאלה על טיבה של היהדות מסביר, למשל, בר טוביה ב"העתיד", ד', את מושג התרבות ברוח הגדרתם של אנתרופולוגים וסוציולוגים, כלומר — לא כמהות נורמטיבית, אלא היהדות היא בעיניו תרבות במשמע הכולל והרחב, ואי אפשר לצמצמו במצוות דת או מוסר לאומי. היהדות — טען בר טוביה — היא "התרבות הלאומית" היהודית לכל מקצועותיה השונים. החל ממעשי יום יום וכלה בדת, שהיא תופסת אמנם מקום גדול ביהדות, אבל בשום אופן לא את כל המקום. באמת היהדות כוללת בתוכה את כל היצירות היהודיות, שהיו בבחינת יוצאי־דופן ושעשו בזמנים ובמקומות שונים צרות צרורות ליהדות, עדיין הן נכנסות לתחום היהדות, שממנה הן יונקות — אם גם בתור סטרא אחרא דיליה". זו הייתה בדיוק עמדתו של ברדיצ'בסקי. אבל חשבוננו של זה עם עולמה של היהדות היה עשיר רעיונות ועמוק חוויה, חשבון רב־פנים וגם רב־סתירות עם ענות העבר ופלאיו ועם מצוקת ארם מישראל בימינו ותקוותיו לחדש עליו את עולמו.

ונפשו של היהודי המופיע בגלריה הברדיצ'בסקאית, ולא־כל־שכן של הסופר עצמו.

ובנקודה זו, המכרעת, נפגשים המספר והסופר מי"ב, בעל האגדה, והחוקר וקורא הדורות.

חולון, ג' סיון, תשל"ח

מה הפלא שמאמרו של ברדיצ'בסקי, ובמקצת גם סיפוריו, הרעישו בשעתם את לבותיהם של הקוראים העבריים, שעמדו ותהו על נתיבות היהדות וביקשו לשוב ולמצוא את "דרך המלך" ואם היתה בכלל דרך כזאת!

ב

ברדיצ'בסקי שייך לטיפוס האפיקורוס הרליגיוזי, שקינטוריה גדולה על ישראל ותורתו משלהבת אותו משום המעל בקדשי הרליגיוזיות האמיתית, וצורך הכפירה היא מחנקו ופצעו. אפיקורס זה הוא קודם כל תלמיד-חכם ואת דבריו הוא מלביש לבוש תורני. גם הכפירה בכל, מנפש ועד בשר, „מתהום ארעא עד רום רקיעא“, כפירה סיטונית-כוללנית באמונות ובדיעות המקובלות, במימסד הדתי ובתפיסתו השלטת, ככל שהיא מפעפעת משטמה וצער על המשטמה כאחת, היא יונקת משורשי האמונה, מתעטפת בטלית תורנית. הארס, המכוון לכופר-האמאין עצמו, ולא לעמו בלבד, מסתתר בתוך יערות הדבש של התורניות. נחום שרוני, אחד מגיבורי "מרים", אומר: "עבד ישראל כגוף ובנפש, עבדים היו גם רועינו ולא בני חורין. המסגרת הצרה של הלימוד מחנקת. הלל הבבלי, עקיבא, ואף יהודה הנשיא, גם הם רק בצורות של חול עסקו כל ימיהם וימלאו אסמי היהדות ריקות ויגיעת רוח. אף הרמב"ם, בעל 'הכוזרי' וכל יתר החוקרים היו תועים וטועים בעיקרם. גם שביב אור אינו בוקע מן הנאמר והמסור. כי ישבנו בארץ, היתה ידנו באויבינו, ובגולה — נפרעים מאתנו. העמים אינם חורשים עלינו רעה על לא דבר. שנאת עולם לעם עולם יסודתה בדת. הנביאים עשו פדות בין גוי לגוי ובין שבט לשבט. בעת שהוכיחו דברים, עקרו הכל מן השורש. קוראים הם לאיבה ומנחילים דראון".

אולם הדבר הלוקח את לב הקורא הוא שברדיצ'בסקי הוא מן ה"קרועים" ובשום פנים אין בכוחו להזדהות כולו, בתום ומתום, עם גיבורו זה. יודע הוא שרב האור ביהדות הישנה. באותו סיפור הוא מתאר גנב, ראש הגנבים בעיירה, שהפיל את מוראהו על כל סביביו, והוא חי כאיש אמיד. בני המקום גם הראו לו כבוד מחמת הפחד. פעם אחת הזדמן לעיירה צדיק ידוע-שם. "נכנס בו, בראש הגנבים, הרוח לסור אליו. ויצו הצדיק לסגור הדלת בעדם וישח עמו כשעה חדא. שב האיש לבית מגוריו, חילק את כל נכסיו לשלשה חלקים. שליש נתן לרבי, שליש נתן לעניים ושליש למלכות, למען יתנו לו פקדי המקום חופשה מן המיסים, שהיה הוא שוקל לירם ושלש שנה שנה. והוא היה יושב מאז בבית המדרש כעני, אוכל מהתמחוי ואומר תהילים כל היום. מי שהיה רואה אותו לא האמין, כי זה הוא משליה הגנב".

ברדיצ'בסקי היה אפיקורס עמוס רגשות דתיים, שכולו פנים שבפנים, מלא יראת כבוד וצער הפרידה. הרבה הודגש, שקיטורגו של ברדיצ'בסקי על יהדות המסורת הרבנית הושפע מכמה השגות של ניטשה על הנצרות. אבל באמת היתה השפעת ניטשה על ברדיצ'בסקי קטועה וקלושה. בעקבות ניטשה טען, שדיקות היהודים בתורה שבכתב ושבעל פה, בספר ולא בסוף, כלומר — במה שניטשה כינה ערכים של "מוסר עבדים", גרמה לחורבן הארץ ולגלות. אין צורך לומר שאין בדעה זאת אמת היסטורית, שהרי העמים, שיד הבעל, הסיף ו"מוסר האדונים" כולו היתה בהם על העליונה, אבדו ואינם. גם ניטשה עצמו ראה ביהודים "אדונים" מכוח רוחם והתפעל מאדם מסוד קיומם. ראיית הגלות כפרי רוחניות המשועבדת לספר מתעלמת מן התנאים המוחשיים שבחיי הגלות ובסיבותיהם ועולה את כל הקלקלות בעוונות-ציבור מדומים. בחינה ריאליסטית מגלה, שלא על חטאינו גלינו מארצנו, לא על חטאים דתיים ולא על חטאים לאומיים, אלא אם כן מרחיבים את המושג חטא ללא הכר. לא כל אסון הוא עוון. יש מקרים כהיסטוריה, וצירופיהם אינם גורל הטבוע באופי. רבים הכשלונו,

שאינן סיבתם בשום תכונות שבאדם ובגוי. העם היהודי נלחם על חירותו בסיף, ומשנוצח ציפה כל הימים ל"חסדי דוד הנאמנים". מזמן לזמן חזר ומרד בתנאי השיעבוד, ומלחמות נואשות, נוראות-הוד לחם בגויים שרצו לאבדו, אם איבוד הגוף ואם איבוד הנפש, בתוך "תועבותיהם".

כללו של דבר; הקיטרוג על "התאבנות הלב" אינו דין שיהא כרוך בפולחן כוחות החיוניות והיצירים. לא רוחניות יתירה, דומני, אלא דוקא רוחניות חסרה, נמוכת מעוף ודלת-תושיה, העיקה על חיי יהודים. גם נראה לי, שברדיצ'בסקי לא נתכוון להאדיר לאומנות תוקפנית, המשתוללת ביצריה או "מוסר אדונים" על פי "הערכים החדשים" של ניטשה. עמודי אבק עירבל, ולשווא עורר מורת-רוח אצל רבים. מה הורה ניטשה עצמו ומה קיבל ממנו ברדיצ'בסקי הוא עניין לחוד.

ג

על כל פנים ברור לי, שבאמת לא היו דעותיו של ברדיצ'בסקי בימי המרידה הניטשיאנית רחוקות מגירסתה הראשונה של משנת אחד העם, מבקר. שניהם נתכוונו לחדש את היהדות מתוכה, מכוחו היוצר של הדור החדש, המצרף את מאמציו לירושת העבר, להאירה מכפנים, להחיותה, לאחר "התאבנותה", אלא שברדיצ'בסקי העמיק חרדה וכפירה והטיל את ספקותיו בהויה היהודית כולה. פגמים רבים מצא בה, ואף כי מצד אחד כאילו כפר במהות יהודית קבועה, תלה בה תקלות גדולות. עיקר התקלה היה בעיניו שלטון הכלל על היחיד מישראל: "נידחו היהודים מפני היהדות". המסקנה: הגלות היא תולדה של היהדות וערכיה הישנים, הגאולה לא תבוא אלא בעקירתם של ערכים אלה. רבים נדרשו לביקורת דעות אלה; הגדיל לבחון ולהסביר את טעותן יחזקאל קויפמן, ואין צורך להוסיף על דבריו שב"גולה ובנכר".¹ אבל כנגד כל מבקריו רצוני להדגיש את גודל תרומתו של ברדיצ'בסקי להבנת ההיסטוריה היהודית על ידי האינדיבידואליזציה של אישים ומאורעות, הבלטת הניגודים, הברדלי דעות וזמנים — "להכיר את הגבולים המועדי תולדה".² בחושו המפותח לראות את העצמי והמיוחד ומתוך חירות המחשבה "התבונן בכל הנחלה ובכל פרי הספר שלנו מאז ומקדם". מתרומה זו התעלמו מבקריו או פסלו אותו ברלטיביזם והסיחו דעתם ממנה. אמת, להסברה שיטתית של תולדות ישראל לא הגיע, אבל היו לו לברדיצ'בסקי כמה אינטואיציות חשובות, ובראש ובראשונה — הרגש, במהלך הדורות, על "תיגרת הכוחות" בין דוחים ונרחים, מזיקים וניזוקים. בעובדה זו ראה כמעט את עיקר תולדותינו. "ולמי הצדקה... זאת היא חידת תולדתנו — ופתרון אין". בכל אשר טען על דרך הפסקנות של אוקימתות מוכחות, באמת הטיל ספק, ויותר משתירץ—הקשה. "השאלה היא הבאר העולמי אשר ממנה שותים. אנו שותים וצמאים".⁴ על הפתרון אמר: "רק מאכל רש הוא". אל אלוהי הרוחות אינו אלוהי התשובות אלא אל היצירה וההתחדשות, הפליאה והשאלה. אבל אל זה — כן התאונן — "ממיתים אצלנו" (מעין "מות אלוהים" של ניטשה). כן טען, כי "כל המהרהר בחילופי הדורות ומתעמל לדעת ערכי הדורות, אם לטוב ואם לרע, אם לחיים או למשבר חיים, הוא מקעקע את בניין כל הדורות".⁵

האפיקורסות שלו לא הרחיקה איפוא לרוץ לפתרון. היא נתת להניח את החידה. כחשבון — תמיד עם הלוחות ושברי הלוחות, המונחים בארון, ביקש לנתק את עם ישראל "מאיה חשבון של עולם קבוע ומקובל". בטוח הוא בדבר אחד: היהדות הלכה ונשתנתה. היא שונה לפני מתן תורה ולאחר מתן תורה; אלוהי ספר הכהנים אינו אלוהי ישעיהו ואלוהי דבורה אינו אלוהי ברוחיה. אלוהי הגר"א שונה מאלוהי הבעש"ט. אמנם פרקי מקרא ומשנה, דברי הרמב"ם ופסקי הלכות ועיוני הקבלה נדפסו ונכרכו בכרך אחד, הוא הספר "חוק

לישראל", ואת כל אלה בלא הבחנה "נושא איש יהודי בשק הטלית ותפילין שלו".⁶ אבל מה רב ההבדל בין אלה!

כנגד אחד העם טען ברדיצ'בסקי, שלא הקראים שברו את החבית ושינו את פני הדת לפי ראות עיניהם. אדרבא הקראים שמרו על החבית הישנה לבל יבואו בה דברים שנחשבו בעיניהם לתוספת ולגרעון. בהקשר זה משמיע המחבר דברים ברורים, שאי אפשר שלא להסכים להם: "הן דווקא צורת ספרי הפילוסופיה הדתית היא זמורה וזה בספרות ישראל הרבה יותר מצורת ספרי הקראים. בין הספר 'אור ה' או 'מורה נבוכים' ובין ה'מכילתא' וה'משנה' שינוי יותר עיקרי, בחיצוניותם ככתובם, מאשר בין ההלכות הקדומות של הקראים ודין להלכות למשה בסיני שבתלמוד".

הקרעים והניגודים ניכרים אפילו בתורה החתומה "על כל שעל ושעל", אבל יד אחת, היא "יד האבות", האוחזת בנו?⁷ קונסטרוקציה של תרבויות ישראל אין לבקש כאן, אבל הערות מענינות, חומר לקונסטרוקציה בודאי יש כאן. הנה, למשל, הערה על תרבות הקבלה ועל התרבות הפיוטית הפילוסופית: "בקבלה מצד אחד ובפילוסופיה הדתית מצד שני, מבפנים ומבחוץ, באו שתי רוחות מנשבות להניע את הבנוי והמוגבל, ובמלחמה ארוכה וקשה ניסו שתי התורות הללו להרחיב את התורה הישנה ולהביא בה זרם מחשבתי חדש. שתי קריאות לחירות באו מעבר מזה ומעבר מזה, ולפעמים סבוכים זה בזה. אבל הצרה היתה, לדעת ברדיצ'בסקי, שלא רק התרבות התלמודית והרבנית אלא גם התרבויות החדשות האלה, שבאו להרחיב ולקרוא לחירות, "גשאו חבלים במותניהם וזחיים בלשונם. מצמצום באו להתפשטות, ומהתפשטות באו שוב לצמצום אחר; — וחזרו היסודות החדשים והעיקרים החדשים להציק שוב לחירות". וכך הוא מתאר את המהלך הדיאלקטי של ההתנכרות והשעבודים: "מתסיסה רבה באנו למעגל קסם, מתורה אחת לתורות ועיונים. הכונה פוצצה את מסגרת המעשה, ושוב נעשתה לשיטה אחוזה בלולאות הרבה".⁸

ד.

ברדיצ'בסקי כופר, איפוא, שהיתה ליהדות מהות קבועה וליהודי מיהות קבועה, אבל מצד אחד הוא קובל, כאמור לעיל, שכפו מהות ומיהות בכל תרבות ותרבות. כנגד אחד העם ודויד ניימארק הוא טוען, שאין עם ישראל גוף עם אחד בכל הדורות, ואין לו נשמת עם אחת "כוללת ויסודית", אבל יש יהודים חושבים, בעלי נשמה שיהדותם היא אנושיותם. חושש הוא, שאחד העם בא לשעבר את העם החי לאיריאה, למהות קבועה, ועושה אותו "הנושא המיוחד לרעיון הכללי". בסופו של דבר לא האמין ברדיצ'בסקי באפשרות של התחלה יוצרת חדשה בימיו. אחרים ראו אורות בוקעים ועולים. אבל הוא לא זכה לראות עד סוף ימיו כיצד עצבות גדולה, "יגון הדורות", "צער התולדה" שבישר עליו את תפיסת המציאות היהודית.

יפה העיר ישורון קשת, בספרו "ברדיצ'בסקי, חייו ופועלו", שבאמת נשאר ברדיצ'בסקי "גלותי בעצמו ובמאבקו עם הגלות. כיוון שמאבק זה, למרות הנימוקים שוללי הגלות שבפיו, לא נשען ביסודו על חשבון העתיד אלא על ציור העבר". על כך יש להוסיף: על ציור לא אובייקטיבי כל עיקר. מחזה טרגי הוא, שכרדיצ'בסקי חיבב יסורים, "היה לו כשרון לצער, ומסתבר שאהב את צערו, שהיה כל אדם אוהב את כשרונו. הוא לא דבק לא בסוציאליזם ולא בציונות. כל עיקרו היה מכרך אמן, בעל כוח ניתוח והגות שירית כאחת, ולא חזון של יוצר קונסטרוקטיבי.

מעניין, שאדם שקוע כל כך בעבר לא ראה פדות לעצמו ותחיה לעם אלא בשלילה של העבר ובהתחלה יוצרת חדשה, בלא רצף הדורות. אמנם דוקא באפשרות של יצירה חדשה זו בעליל ובמהרה בימיו לא האמין, כאמור. אבל הוא קרא ועורר "לעבור בין פרקי התולדה שלנו ולהגיה בהם אור לפי אשר נביר ולפי אשר תחזינה עינינו עתה". הפרספקטיבה היא זו של הווה, אבל של הווה מקוטע, שאינו רואה לפניו עתיד. ואף על פי כן הכניס חידוש גדול, שהרחיב את הרעת וקסם ללבבות.

פליאה בעיני, שמיכה יוסף ברדיצ'בסקי, שלא היה מן הסוציאליסטים ולא מן הציונים, העמיד קהל חסידים בשני המחנות בימי העליה השניה ואחריה. המובהק שבהם היה ברנר. דומני, שהללו ראו בכרדיצ'בסקי את משחררם מעולם של "מהות היהודית", האחת והיחידה, הקבועה, לדורות, ואת פתיחת השער לפרספקטיבזם היסטורי, המלמד שיהודי, אפילו הוא פורק מעליו עול מצוות מעשיות, עדיין אוצרות רבים מזומנים לו בתרבויות ישראל. אמנם ברדיצ'בסקי לא דיבר על תרבויות ישראל. על כל פנים, חשים אנו, כי רוח החירות, בלא הפקרות, עולה מספריו. חירות זו בביקורת העבר נטלה על עצמה גם אחריות על שמירת כל הנכבד והנעלה במורשת תרבויות ישראל. ברדיצ'בסקי ראה ברורות את סוגי הטעויות, שטעו המבקשים לקבוע עיקרים קבועים או מהות מסוימת אחת ליהדות.

(1) כרך ב, עמ' 386 וכו'.

(2) מחשבות ותורות עמ' י"א.

(3) דברי ספרות, עמ' קל"ג.

(4) מאמרים חלק ג, לפנות ערב, עמ' י"ד.

(5) דברי ספרות, עמ' קל"ד.

(6) שם, עמ' צ"ג.

(7) שני עברים, עמ' קמ"ב וכן בכל שאר מאמריו על אה"ע ותלמידיו.

(8) דברי ספרות, עמ' קל"ג.